

Laganje in negotovost

Borut Trpin

Munich Center for Mathematical Philosophy, LMU München

Povzetek

Laganje po standardni filozofski definiciji vključuje štiri pogoje: (1) izjavo, (2) prepričanje, da je izjava neresnična, (3) naslavljanje in (4) namero po zavajanju naslovnika. V prispevku se posvetim pogoju verjetja (2), saj v vsakdanu v vsebino izjave pogosto niti verjamemo niti ne verjamemo, vanjo smo prepričani zgolj do določene stopnje. Vseeno pa to ne pomeni, da ne lažemo oz. da lažemo manj pogosto, saj lahko lažemo tudi zgolj delno, ko smo delno prepričani v nasprotno od tega, kar izjavimo. Predstavim tudi študijo, ki kaže, da so delne laži lahko epistemsko celo bolj ogrožajoče kot klasične 'polne' laži, saj lažnivca v tem primeru težje prepoznamo. Ugotovitve na koncu apliciram na problem lažnih novic.

Ključne besede: laganje, negotovost, epistemska škodljivost, lažne novice, epistemologija

Lying and Uncertainty – Abstract

The standard philosophical analysis of lying includes four conditions: (1) a statement, (2) a belief that the statement is false, (3) an addressee and (4) an intent to deceive the addressee. I focus on the belief condition (2) here because in everyday situations we often neither believe nor disbelieve a given statement – we believe it to some degree only. This does not imply that we do not lie or that we lie less often because we can also partially lie when we partially believe the opposite of what we state. I also show that a formal analysis suggests partial lies might be epistemically more damaging than classic 'outright' lies because it is harder to recognise them. Finally, I apply the insights to the concept of fake news.

Keywords: lying, uncertainty, epistemic harm, fake news, epistemology

Uvod

Kdaj lahko rečemo, da je neka izjava laž? Pogovorno se oznako pogosto uporablja za izjave, ki so neresnične. Tako, recimo, za lažnivca označimo novinarja, ki zapiše novico, ki se izkaže za neresnično. To še posebej velja, če gre za nepreverjeno novico. Kot bom pokazal v pričujočem prispevku, takšna raba ne preseneča niti ni povsem neutemeljena, ker je laganje povezano z resničnostno vrednostjo izjave. Prav resničnostna vrednost (samonanašalne) izjave je tudi temelj znanega logičnega problema – paradoksa lažnivca –, ki je porodil ogromno odzivov in pomembno vplival na razvoj logike (za enega od možnih odzivov glej npr. Uršič, 1987: VIII.). Kljub temu pa nam podrobnejša analiza razkrije,

da povezuje med resničnostno vrednostjo izjave in tem, ali je izjava laž, ni neposredna. Neresničnost ni niti zadosten niti nujen pogoj, da neko izjavo označimo za laž. Ključ za določitev izjave za lažnivo je namreč prepričanje govorca, da je izjava neresnična. Povezava med laganjem in neresničnostjo je torej posredna – laganje temelji na subjektivni presoji resničnosti in ne na tem, ali je izrečeno dejansko resnično.

Tako lahko lažem tudi s trditvijo, ki je resnična, če zmotno verjamem, da je neresnična. Za primer predpostavimo, da sem v časopisu prebral številke loterijskega žrebanja in ugotovil, da sem zadel milijon evrov. Ko me znanec vpraša, ali sem zadel, mu zatrdim, da ne, saj ne želim, da me izkorišča. Izkaže se, da sem v evforiji bral številke iz starega časopisa in dejansko nisem zadel. Moja izjava je bila torej resnična, saj nisem postal milijonar, vendar – tako bom trdil v tem prispevku – tako izjavo vseeno označimo za laž. Izjavil sem nekaj, v kar nisem verjel, prvenstveno zato, da bi znanca zavedel. Neresničnost izjave torej ni nujen pogoj za laganje. Podobno lahko iskreno izjavimo nekaj, kar se pozneje izkaže za neresnično: tak primer so npr. znanstvene izjave, ki temeljijo na pozneje ovrženih konceptih. Čeprav so bile izjave Priestleyja o vplivu flogistona na vnetljivost neresnične, saj flogiston ne obstaja, jih je izjavil v dobri veri in bi jih težko označili za laži. Neresničnost izjave torej ni zadosten razlog, da neko izjavo označimo za laž.¹

Pogoj za laganje torej ni resničnost oz. neresničnost izjave, temveč govorcevo² subjektivno razmerje do (ne)resničnosti izrečenega. Prav ta vidik so v komične namene uporabili v eni izmed bolj znanih situacijskih komedij in tako ponudili dobro ilustracijo pogoja prepričanja za laganje. Situacija je sledeča: lik, ki je znan po stalnem laganju, prijatelju poda naslednji nasvet, kako prelistati poligraf (t. i. detektor laži): »Ne gre za laž, [...] če vanjo verjameš.«³

S tem namigne, da pri laganju ni odločilno, ali je izjava resnična ali ne, temveč kakšen odnos ima govorec do izjave. Komični moment seveda klije iz dejstva, da le stežka verjamemo nekaj, kar smatramo za neresnično, da pa patološki lažnivci na neki stopnji že začnejo verjeti, kar govorijo. V prispevku bom ta vidik laganja, tj. njegovo navezanost na prepričanje, analiziral še podrobneje, saj lahko prepričanja razumemo tudi kot spekter od gotovosti (polno oz. stoddostno prepričanje, da *p*) prek negotovosti (niti-niti oz.

1 Logični paradoks lažnivca tako ni paradoks laganja, temveč paradoks resničnostne vrednosti. Ali oseba, ki izjavi »Lažem«, laže ali ne? Vsaj po klasični definiciji laže zgolj, če verjame, da ne laže. To je sicer nekonsistentno z izjavo in posledično neracionalno, ne pa nemogoče prepričanje. Situacija tudi ni paradoksalna, ker izjave ne moremo hkrati označiti za lažno in iskreno. Paradoks na ravni odločljivosti resničnosti izjave kot take seveda ostaja (Uršič, 1987: VIII.), a očitno gre za problem onstran filozofskih zagat o laganju.

2 Pojem 'govorec' tukaj uporabljam širše od zgolj vira ustno izrečenih izjav. Nanašam se na tvorca izjave, ki je lahko tudi v pisni obliki, morda celo gesti oz. pragmatični implikaciji (glej tudi Viebahn, 2017, in Weissman in Terkourafi, 2018). Govorec je lahko tudi skupina oseb, ki podajajo skupno izjavo, vendar ta vidik puščam odprt za prihodnje raziskave, saj t. i. skupinska prepričanja – osnova za razpravo o skupinskem laganju – odpirajo kar nekaj vprašanj, ki jih na tem mestu ne morem zadovoljivo nasloviti.

3 Izjava (v izvorniku: *'It's not a lie if you believe it.'*) se pojavi v 15. delu 6. sezone TV-serije *Seinfeld*.

petdesetodstotno prepričanje, da *p*) do obratne gotovosti (ničodstotno prepričanje, da *p*). Če gre pri laganju v prvi vrsti torej za odnos, ki ga ima govorec (lažnivec) do (ne)resničnosti izjave, pa je pri analizi tega, kakšen epistemski vpliv ima laganje, ključna vloga naslovnika, torej tiste osebe oz. skupine oseb, na katero je laž naslovljena. Kot bom pokazal, je za razumevanje vpliva laži tako poleg odnosa med izjavo in (ne)resničnostjo ključno tudi razumevanje koncepta (ne)zaupanja oz. (ne)zaupljivosti v govorca. Laž ima lahko vpliv na naslovnika zgolj, če naslovnik lažnivcu vsaj do neke mere zaupa (sorodno idejo omeni tudi Krauss, 2017).⁴

Pogoji laganja

Katere izjave torej lahko štejemo za laži? Na kratko sem že omenil, da v primeru laganja resničnostna vrednost izjave ni ključna. Natančneje, neresničnost izjave ni niti zadosten niti nujen pogoj, da neko izjavo označimo za laž. Podobno resničnost izjave ni ne zadosten ne nujen pogoj za iskreno izjavo, pri čemer iskreno izjavo smatram kot nasprotje laži. Povezava med lažno oz. iskreno izjavo in resničnostno vrednostjo izjave je namreč v tem, kaj govorec verjame. Morda nekoliko optimistično oz. naivno, a zdi se, da naše prepričanje o resničnosti vrednosti in dejanska resničnostna vrednost tega, kar izjavimo, večinoma sovpadata (*pace* skepticizmu). A za to, da neko izjavo lahko označimo za laž, zgolj prepričanje v neresničnost izjave ne zadošča. Čeprav univerzalnega konsenza o definiciji laganja ni, se razmeroma široko odobrava sledeča *klasična definicija* (Mahon, 2016: 1.):

(KD) lagati =_{def} izjaviti verjeto-neresnično izjavo drugi osebi z namenom, da druga oseba verjame, da je izjava resnična.

Ta definicija nam omogoča natančnejšo analizo pogojev laganja kot npr. slovarska (SSKJ: »laž: zavestno neresnična izjava z namenom zavajati v zmoto«), ki temelji na tem, da je izjava neresnična. Tudi če »zavestno neresnično« izjavo razumemo kot izjavo, za katero govorec (zgolj) verjame, da je neresnična, iz definicije vseeno izpade naslovnik, ki je za mojo analizo v nadaljevanju ključen. Klasično definicijo (KD) lahko razdelimo na štiri nujne in skupno zadostne pogoje laganja (Mahon, 2016: 1):

1. pogoj izjave,
2. pogoj prepričanja v neresničnost,
3. pogoj naslovnika,
4. pogoj namere po zavajanju naslovnika.

Vzemimo za primer izjavo voznika, ki ga policist med kontrolo vpraša, ali je alkoholiziran. Voznik odvrne: »Nivo alkohola v moji krvi je pod najvišjo zakonsko dovoljeno

⁴ Kot omenim v nadaljevanju, to vključuje tudi t. i. negativno zaupanje oz. pričakovanje, da bo govorec izrekel nekaj, kar ni res. Zaupanje v tem smislu torej predstavlja neke vrste predvidljivost, ki jo naslovnik pripiše govorceu.

mejo.« Pustimo ob strani, da kompleksnost izjave pragmatično implicira, da govorec ni alkoholiziran. Glede na zgornje pogoje izjava ustreza definiciji: voznik ni ostal tiho, temveč je podal izjavo (pogoj 1), voznik je – predpostavimo – prepričan, da je popil preveč, torej v izjavo ne verjame (pogoj 2), izjava ima naslovnika – policista (pogoj 3), namen izjave pa je v tem, da se izogne nadaljnji kontroli oz. da naslovnika zavede (pogoj 4).

Čeprav večina izjav, ki jih smatramo za laži, bolj ali manj zadosti tem štirim pogojem, so bili vsi pogoji že stvar debate. Glede prvega pogoja se lahko vprašamo, kaj šteje za izjavo: lahko nekdo laže s tem, da ostane tiho? Glede pogoja prepričanja – ali lahko nekaj štejejo za laž, če smo prepričani v resničnost izjave (npr. dvojno blefranje; Mahon, 2016: 1.2.)? Prav tako se porajajo protiprimeri pogoju naslovnika: npr. če napišem pismo, v katerem zapišem kopico verjeto-neresničnih trditev, a pismo naslovnika ne doseže (denimo zaradi izgube v prenosu), mar nisem vseeno lagal? Podobno se lahko vprašamo, ali lažemo tudi, ko namen ni zavesti naslovnika – denimo v primeru očitvidnih laži, kjer je namen laži izogib priznanju verjete resnice in ne v zavajanju. Tak primer je npr. izjava učenca »Nisem prepisoval«, ko ga učitelj zaloti med prepisovanjem – namen izjave je zgolj v tem, da ne prizna krivde, ne da učitelja zavede (za podrobnejšo analizo glej npr. Sorensen, 2007).

Na tem mestu bom nadaljeval v tej maniri protiprimerov klasični definiciji laganja, in sicer proti pogoju prepričanja v neresničnost izjave. Trdim namreč, da pogosto ne verjamemo niti v resničnost niti neresničnost propozicije, ki je predmet izjave. En izmed načinov, kako zajamemo tovrstna mentalna stanja, je, da si predstavljamo spekter, ki neprekinjeno veže gotovost o neresničnosti na eni strani z gotovostjo o resničnosti propozicije na drugi strani. Razen matematičnih dokazov in tautologij tako rekoč ničesar ne vemo z gotovostjo (niti tega ne, da bo jutri vzšlo sonce), vseeno pa lahko ločimo med jakostjo različnih tovrstnih stanj. Tako sem močno prepričan, da na Luni ni človeku podobnih živih bitij, manj močno pa sem prepričan, da bo jutri deževalo. Pri formalni analizi tovrstnih *delnih prepričanj*, kot ta stanja imenujem,⁵ nam ogrodje ponudi verjetnostni račun, ki se še posebej v primeru subjektivne interpretacije verjetnosti ponuja kot naraven kandidat za to vlogo. Po subjektivni interpretaciji verjetnosti namreč verjetnost opiše stopnjo verjetja (oz. stopnjo prepričanja). Pri tem je zanimivo opozoriti tudi na skupen koren besed verjetnost in verjetje, ki npr. v angleščini izpade.⁶

Vrnimo se nazaj k vozniku, ki je izjavil, da je raven alkohola v njegovi krvi pod najvišjim dovoljenim nivojem. Izjava po klasični definiciji velja za laž, če je izpolnjen

5 Odprto in za namene trenutne razprave obstransko vprašanje je, ali gre v primeru delnih prepričanj in polnih prepričanj za različno jakost istega stanja ali dva tipa stanj. Podobno velja za vprašanje realne osnove prepričanj, oziroma če gre za dva ločena pojava, realnosti prepričanj in delnih prepričanj, tj. ali (delna) prepričanja obstajajo.

6 Angleška beseda *probability* najbrž temelji na latinskem glagolu *probare*: preizkusiti. S tem, zanimivo, predstavlja besedno izhodišče za t. i. frekventistično interpretacijo verjetnosti, ki je močna v znanstveni praksi (poenostavljeno: frekvenca uspešnih *preizkusov* glede na vse preizkuse; za podrobnosti glej npr. Lukan, 2016).

(poleg ostalih) nujni pogoj 2: prepričanje, da je izjava neresnična. Za protiprimer si lahko zamislimo več situacij: od te, v kateri se voznik zaveda, da dejansko ni popil niti kaplje alkoholnih pijač, do te, v kateri se zaveda, da je spil bistveno preveč (npr. 20 enot). Voznik torej izjavi:

»Nivo alkohola v moji krvi je pod najvišjo zakonsko dovoljeno mejo.« (p)

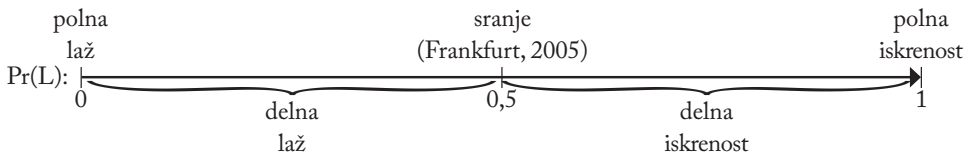
Prepričan pa je bodisi:

1. »Zagotovo ne drži, da je nivo alkohola v moji krvi pod najvišjo zakonsko dovoljeno mejo.« $1/\neg p$
2. »Najbrž ne drži, da je nivo alkohola v moji krvi pod najvišjo zakonsko dovoljeno mejo.« $0,75/\neg p$
3. »Ne vem, ali drži ali ne drži, da je nivo alkohola v moji krvi pod najvišjo zakonsko dovoljeno mejo.« $0,5/\neg p$
4. »Najbrž drži, da je nivo alkohola v moji krvi pod najvišjo zakonsko dovoljeno mejo.« $0,25/\neg p$ ($0,75/p$)
5. »Zagotovo drži, da je nivo alkohola v moji krvi pod najvišjo zakonsko dovoljeno mejo.« $0/\neg p$ ($1/p$)

Ker so delna prepričanja na zveznem spektru, teh pet primerov služi zgolj za ilustracijo, saj lahko hipotetično predvidimo neskončno stanj med vsakim izmed teh primerov (glede na jakost prepričanja v izjavo).

Pogoj prepričanja v neresničnost izjave zagotovo izpolnjuje prvi primer, v katerem voznik z gotovostjo verjame nasprotno od tega, kar izjavi. Kaj pa v drugem primeru, kjer se vozniku dozdeva nasprotno od tega, kar izjavi? Izjava očitno ni iskrena. Prav tako ne ustreza, vsaj ne povsem, laganju po klasični definiciji. Gre namreč za ustreznico delnega prepričanja:⁷ tudi pri laganju si lahko namreč zamislimo zvezni spekter, ki poteka od čiste ('polne') laži do čiste ('polne') iskrenosti v odnosu do tega, kako močno verjamemo v to, kar izrečemo.

Izjava: »L«

Slika 1: Prikaz spektra laganja in iskrenosti ob izjavi »L« glede na moč prepričanja v »L«

7 Ob strani puščam debato o tem, kdaj neko delno prepričanje lahko velja za 'pravo' prepričanje oz. kaj vse 'pravo' prepričanje zajema. Na eni strani imamo opravka s t. i. Lockovo tezo (Foley, 1992), po kateri obstaja neka meja, nad katero delno prepričanje postane dovolj močno, da ga lahko označimo za »pravo« (polno) prepričanje. Po drugi strani določeni avtorji delna prepričanja uvrščajo kar pod »prava«, polnokrvna prepričanja (Rothschild, 2020).

Podobno izhodišče ima tudi Marsili (2018), ki ponudi naslednjo redefinicijo laganja, v katero mu uspe vključiti tudi delne laži. Nujni pogoji laganja (vključno s tem, kar imenujem delno laganje) so po tej redefiniciji torej:

1. pogoj izjave
- 2.* pogoj *močnejšega* prepričanja v neresničnost kot resničnost,
3. pogoj naslovnika,
4. pogoj namere po zavajanju naslovnika.

Pogoji v celoti sovpadajo s klasično definicijo, le da je pogoj prepričanja v neresničnost (2) nadomeščen z *močnejšim* prepričanjem v neresničnost kot resničnost (2*). Če Frankfurtov (2005) koncept sranja (*bullshit*), ki govori o tem, da govorec ni zavezan resničnosti izjave, razumemo kot stanje, v katerem izjavimo »L«, čeprav subjektivno nismo naklonjeni niti temu, da je »L« resničen, niti temu, da ni, potem lahko spekter izjav v odnosu do (delnega) prepričanja v izrečeno ilustriramo z diagramom, kot je ta na sliki 1.

Pri tem velja izpostaviti, da delno laganje ob izjavi »L« označuje vse primere, ko je govorceva stopnja prepričanja v propozicijo »L« v odprtem intervalu $\Pr(L) \in (0, 0,5)$. A povsem jasno je, da tako kot lahko razlikujemo med čisto oz. polno lažjo in delno lažjo, lahko razlikujemo tudi med različno močnimi delnimi lažmi: če je govorec močno prepričan, da L in izjavi »Ne drži, da L «, se laže močneje, kot ko je le šibko prepričan, da L . Za primer vzemimo zopet policista na delu, ki ustavi dva voznika. Prvi je močno, a ne povsem prepričan, da je pregloboko pogledal v kozarec, drugi pa domneva, da je temu tako, vendar tudi do neke mere verjame, da bi jo lahko na testiranju z alkotestom odnesel brez kazni. Oba zatrdita, da nista alkoholizirana, a povsem jasno vidimo razliko v jakosti delne laži: prvi voznik (delno) laže močneje kot drugi.

Pa igra moč (delne) laži kakšno vlogo pri tem, kako epistemsko škodljiv⁸ je vpliv laži na naslovnika? Če govorec ni povsem razglašen s stanjem sveta, potem bi, intuitivno sodeč, močnejše laži morale biti bolj nevarne za naslovnika in posledično deležne večjega moralnega neodobranja. Z razglašenostjo/uglašeno stanjem sveta se nanašam na to, ali se prepričanja posameznika ujemajo s tem, kakšen svet je. Če je govorec torej razmeroma uglašen s stanjem sveta, potem bo v primeru močnejših laži večkrat zatrdil neresnico kot v primeru šibkejših delnih laži. Zdi se, da bi posledično moral naslovnik utrpeti tem večjo epistemsko škodo, čim močnejša je laž. Posledično bi si tovrsten lažnivec zaslužil večjo moralno grajo. A stvari niso tako preproste, saj se zdi, da pri presoji laganja, sploh pa ob ponavljajočih se interakcijah z neko osebo, pomembno vlogo igra tudi stopnja, do katere zaupamo govorce (Trpin, Dobrosovestnova in Götzendorfer,

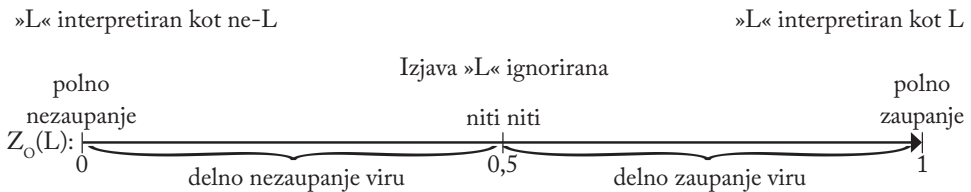
8 Z epistemsko škodljivostjo imam v mislih to, da neko dejanje vodi stran od prepričanja v resnico. Tipičen primer epistemske škodljivosti je npr. izpostavljenost kartezijanskemu demonu.

2020). Če govorcju ne zaupamo, ga bomo bodisi ignorirali, oz. če se izkaže, da stalno podaja neresnične informacije, ga lahko upoštevamo tudi v negativnem smislu: ko izreče p , razumemo informacijo kot potrditev nasprotja, torej $\text{ne-}p$ (za sorodno razpravo o zanesljivosti vira glede na uglašenost/razglašenost s stanjem sveta glej npr. Bovens in Hartmann, 2003: III).

(Ne)zaupanje in prepričanja

Razpravo o laganju tako iz klasične usmeritve na vir laži – govorca oz. lažnivca – premaknemo na žrtev: naslovnika, ki viru bodisi zaupa bodisi ne. Preden se natančneje posvetimo problemu odnosa med zaupanjem oz. zaupljivostjo ter vplivom laganja na naslovnika laži, je smiselno omeniti tudi, da – v nasprotju s klasično definicijo laganja oz. Marsilijevo (2018) redefinicijo – ena izmed razmeroma odmevnih nedavnih definicij laganja, ki vključuje tudi delne laži, temelji na podobni zasnovi, torej na definiranju laganja na podlagi naslovnika. Taka je Kraussova (2017) definicija laganja, ki temelji na t. i. zahtevi poslabšanja (ang. *worse-off requirement*) (str. 731, moj poudarek): »Pričakovana epistemska škoda za naslovnika v odnosu do p je iz govorcevega stališča, ob pogoju, da naslovnik govorcju sploh zaupa v odnosu do p , večja od 0.«

Čeprav sama zahteva vključuje koncept pričakovane epistemske škode, ki ga še nisem pojasnil, poleg tega pa je bila tudi ostro kritizirana,⁹ nas na tem mestu zanima predvsem zaradi omembe zaupanja. Naslovnik mora govorcju zaupati, če na laganje gledamo iz stališča posledic laganja.

Slika 2: Prikaz spektra zaupanja viru O v odnosu do izjave »L«

V iskanju odgovora na to, kakšno vlogo igra zaupanje na (delno) laganje, je smiselno začeti z bolj osnovnim vprašanjem: kakšno vlogo igra zaupanje v tvorjenju prepričanj na splošno? Pri tem se nanašam na tvorjenje prepričanj na podlagi pričevanj, v iskanju odgovora pa se lahko obrnemo tudi na splošnejše zaupanje v čutne zaznave v procesu tvorjenja prepričanj. Ko pred oknom vidim zeleno travo, si ustvarim prepričanje, da je trava

⁹ Benton (2018) z izvirnimi protiprimeri pokaže, da Kraussova (2017) zahteva ne predstavlja niti zadostnega niti nujnega pogoja laganja.

zelena, saj se ta podatek sklada z mojim ozadnjim znanjem in (predpostavimo) nimam nobenega razloga za dvom v videno (npr. ne domnevam, da gre za skrbno postavljeno iluzijo). V tem preprostem primeru torej zaznavo sprejemem kot neposreden in zanesljiv uvid v stanje sveta. Na drugi strani si lahko zamislimo kratkovidno osebo, ki brez očal v daljavi opazi osebo, za katero predpostavlja, da je njena prijateljica. Zaznava se, kot prej, sklada z njenim ozadnjim znanjem (zaznana oseba je npr. približne višine njene prijateljice, prav tako ima podobno frizuro, oblačila in druge karakteristike). Vendar pa ima ta oseba razlog za dvom v svojo zaznavo: prijateljice ne vidi ostro, lahko gre za drugo osebo. Je v neprijetni situaciji – če osebi v daljavi ne pomaha, bo prijateljica lahko užaljena (če gre res za prijateljico); če ji, ji bo lahko nerodno (če ne gre za prijateljico). Kakor koli že, zdi se, da odvisno od zaupanja vanje določene zaznave vodijo do trdnejših, močnejših prepričanj (prvi primer), nekatere pa do šibkejših, zgolj delnih (drugi primer).

Podobno velja tudi za tvorjenje prepričanj na podlagi pričevanj, tako bom vsaj trdil. Če v pričevanje zaupamo, na kar vpliva naša presoja govorca, in nimamo razlogov za dvom v izrečeno,¹⁰ bomo tvorili močno prepričanje v resničnosti izrečenega. Če govorcu ne zaupamo, bodisi zaradi slabih izkušenj bodisi drugih razlogov (npr. da je oseba znana kot nepoznavalec teme, o kateri razpravlja; denimo, da bi avtor tega članka razlagal o biologiji globokomorskih rib), ga ignoriramo, oz. če so njegove izjave v zanesljivi obratni zvezi z izrečenim (npr. ko govorec reče »p«, se običajno izkaže, da je v resnici »ne-p«), izjave interpretiramo kot negacijo izrečenega.¹¹ Tako lahko o zaupanju v govorca govorimo, vsaj na poenostavljen način, tudi s pomočjo skalarnega pojma zaupanja v osebo O v odnosu do izjave L , kar lahko simbolno izrazimo kot $Z_O(L) = x$. Za ohranitev analogije z verjetnostjo in ker bomo pozneje tovrstno zaupljivost obravnavali kot komponento pogojne verjetnosti, lahko x razumemo kot realno število v intervalu $[0,1]$. To lahko interpretiramo na sledeč način: $Z_O(L) = 0$ pomeni, da osebi O v odnosu do L sploh ne zaupamo, $Z_O(L) = 0,5$, da ji niti zaupamo niti ne zaupamo, ter $Z_O(L) = 1$, da ji povsem zaupamo. Zaupanje nam bo v tej interpretaciji pomenilo predvsem pričakovano uglašenos izjave s svetom. V primeru nezaupanja torej pričakujemo, da izjava »L« ni resnična, v primeru $Z_O(L) = 0,5$, da s svetom ni v nobeni povezavi in jo ignoriramo, ter v primeru $Z_O(L) = 1$, da je zagotovo resnična. Podobno kot v primeru delnih laži imamo med temi stanji neskončno stopenj delnega (ne)zaupanja govorcu v odnosu do izrečene izjave (glej sliko 2).

10 Tak primer bi bila izjava »Zemlja je ravna«, ki bi jo izrekel npr. znanstvenik, ki mu sicer zaupamo, a ne v tem primeru, saj gre za zelo presenetljivo in z ostalim znanjem neskladno izjavo.

11 Ker pričevanja sprejemamo prek zaznave (zvočne v primeru govora, vidne/tipalne v primeru zapisa), enako kot zaznavo v splošnem, lahko zaupanje v pričevanje še podrobneje razdelimo glede na to, ali zaznavi izjave kot taki zaupamo. V pričujočem prispevku se bom osredotočil zgolj na primere, ko v zaznavno zanesljivost pričevanja ne dvomimo, saj bi bila razširitev na zaznavno nezanesljiva pričevanja preobsežna (zainteresirani bralec naj se obrne npr. na Trpin in Pellert, 2019).

Delno zaupanje in delno laganje

Na tem mestu se velja vprašati, kako lahko tovrstno delno zaupanje in delno laganje povežemo skupaj. Pri iskanju odgovora na ti dve vprašanji se bom naslonil na rezultate nedavne analize delnega laganja v odnosu do delnega zaupanja (Trpin, Dobrosovestnova in Götzendorfer, 2020). Ta analiza si je namreč za izhodišče postavila vprašanje, katere laži povzročijo največ epistemске škode, če upoštevamo, da naslovnik poleg posodabljanja prepričanj posodablja tudi svojo stopnjo zaupanja v govorca. Pri tem epistemška škoda predstavlja oddaljenost od resnice: če npr. zaradi določene izjave »L« z gotovostjo verjamem v L, L pa je neresnična propozicija, potem je škoda večja, kot če bi v L verjel le do neke zmerne stopnje (npr. ker govorcju ne zaupam povsem).

Omenjena analiza si je za raziskavo tovrstnih primerov izbrala sledečo zgodbo: predstavljajmo si, da ima rokohitrc pred sabo 11 zaznavno nerazločljivih kovancev, ki so bolj ali manj nagnjeni k pristanku na grb – od kovanca, ki vedno pristane na grb, do tistega, ki nikoli ne pristane na grb, z enakomernimi razlikami v nagnjenosti k pristanku na grb med njimi (tj. verjetnost grba gre za vsak posamezni kovanec od 0 v 0,1 razmikih do 1). Igralčeva naloga je, da ugotovi, katerega izmed kovancev je rokohitrc izbral (oz. koliko je kovanec dejansko nagnjen k pristanku na grb).

Če igralec svoja prepričanja posodablja v skladu s principi bayesijanske epistemologije, potem bo ob zadostni količini podatkov ne glede na svoja začetna prepričanja konvergiral h gotovosti v resnično hipotezo o nagnjenosti kovanca (glej npr. Glymour, 1980, in Earman, 1992, vendar tudi npr. Belot, 2013, in Trpin, 2020 za protiprimere). A kaj se zgodi, če igralec svoja prepričanja spreminja tudi na podlagi (delnih) laži in ne zgolj na podlagi opazovanja kovanca?

(Delno) laganje v tem primeru npr. pomeni, da rokohitrc izbere kovanec, ki bo z verjetnostjo 0,9 padel na grb, igralcu pa zatrdi, da bo padel na število, denimo z utemeljitvijo, da ima vpogled v prihodnost. Prav ta okvir omogoča tudi podrobnejšo primerjavo laži različnih jakosti – če je izbran npr. kovanec, ki vedno pade na določeno stran, potem gre za najmočnejšo možno laž, saj rokohitrc ve, da bo kovanec padel na nasprotno stran od zatrjene. Laži glede na jakost upadajo, tem manj kot je kovanec nagnjen k pristanku na nasprotno stran od zatrjene. Poseben primer predstavlja metanje poštenega kovanca, ki v približno polovici primerov pristane na eno ter v polovici na drugo stran. Če rokohitrc torej konstantno trdi, da bo padel na eno od obeh strani, je povsem razglašen s stanjem sveta, saj je popolni naključnež (randomizator). Njegove izjave na dolgi rok tako niso niti v pozitivni niti negativni korelaciji z resnico. Posledično vsaj metaforično ustreza Frankfurtovemu govorcju t. i. sranja.

Kontekst take igre omogoča tudi analizo (delnega) zaupanja: igralec vidi, na katero stran pada kovanec, torej si lahko v teku igre ustvari oceno, do kakšne mere je govorec vreden zaupanja. Pri tem si pomaga z Laplaceovim pravilom sledenja: če je vir n -krat

izrekel resnico v m primerih, potem je verjetnost, da se naslednja trditev izkaže za resnično, enaka $(n+1)/(m+2)$. To vrednost, ki opiše (delno) zaupanje, nato uporabi za izračun pogojne verjetnosti, da bi vir zatrdil »Kovanec bo pristal na grb« (oz. »... na število«) v odnosu do tega, kateri kovanec je v igri, na podlagi formule:

$$\Pr(\text{»G«} | K_j) :=_{\text{def}} Z_O(G) \Pr(G | K_j) + (1 - Z_O(G)) \Pr(\text{Š} | K_j),$$

kjer »G« pomeni izjavo »Kovanec bo padel na grb«, »Š« pomeni »... na število«, K_j pa katerikoli od j kovancev, ki so v igri. Preprosto rečeno: če viru povsem zaupamo, potem je pogojna verjetnost, da bo govorec napovedal pristanek na grb (oz. število), ustrezna vsakemu od kovancev. Če viru sploh ne zaupamo, se razmerje obrne. Če viru niti (delno) zaupamo niti (delno) ne zaupamo, je ta pogojna verjetnost enaka za vse kovanec in do posodabljanja prepričanj ne pride. Za ilustracijo: pogojna verjetnost, da bo govorec napovedal grb v primeru kovanca, ki je 0,8 nagnjen k pristanku na grb, je za naslovnika glede na stopnjo zaupanja sledeča:

1. Če govorcju popolnoma zaupam, potem je $\Pr(\text{»G«} | K_{\text{grb}=0,8})=0,8$, tj. enaka dejanski verjetnosti grba.
2. Če mu zaupam s stopnjo 0,75 (delno), je $\Pr(\text{»G«} | K_{\text{grb}=0,8})=0,65$.
3. Če mu zaupam s stopnjo 0,5 (niti-niti), je $\Pr(\text{»G«} | K_{\text{grb}=0,8})=0,5$.
4. Če mu sploh ne zaupam (stopnja 0), je $\Pr(\text{»G«} | K_{\text{grb}=0,8})=0,2$, tj. komplement dejanski verjetnosti.

V okviru tega formalnega okvirja so bile nato izvedene številne računalniške simulacije, da bi lahko ugotovili, kako tovrstno dinamično delno zaupanje vpliva na epistemsko stanje igralca, oz. koliko epistemske škode povzročijo različno močne laži.

Ena izmed zanimivejših ugotovitev te analize je, da so »srednje močne laži« najbolj epistemsko škodljive. Natančneje, če govorec konstantno laže, tako da zatrdi nasprotno od tega, kar je najbolj verjeten rezultat (npr. da bo kovanec, ki je nagnjen k pristanku na grb, pristal na število),¹² igralec pa hkrati vidi, koliko je smiselno zaupati govorcju, saj lahko primerja izjave z izidi, potem so »srednje močne laži« bolj škodljive od ostalih. Srednje močne laži tu označujejo izjave, pri katerih je govorčev prepričanje v neresnico v intervalu, ki je nekoliko oddaljen od obeh skrajnosti: (skoraj) popolne razglašenosti s svetom ter (skoraj) popolnoma negativne uglašenosti s svetom. Gre torej za laži, ki se razmeroma pogosto, ne pa vedno, izkažejo za neresnične. Pri tovrstnih lažeh smo torej – tako omenjena analiza – namreč v stanju, kjer je težko koristno uporabiti oceno zanesljivosti vira oz. smiselnosti zaupanja: govorec ni niti popolnoma irelevanten, niti ni v jasni negativni korelaciji z resničnostno vrednostjo

12 V omenjeni analizi (Trpin, Dobrosovostnova in Götzendorfer, 2020) so vključeni še drugi tipi laganja, npr. tak, kjer rokohitr vrže kovanec, za napoved naslednjega izida pa napove nasprotno od meta oz. tak, kjer je jasnoviden in zatrdi neresnico. Ta dva tipa in tudi nekonstantno laganje puščam zaenkrat ob strani, saj za trenutne namene niso pomembni.

izjav. Ocena smiselnosti zaupanja v vir je tako lahko koristna, ko je vir bodisi (skoraj povsem) konsistenten oz. ko je (skoraj povsem) razglašen od sveta. Ne velja pa to za situacije, v katerih je vir nagnjen k izrekanju neresničnih izjav, a pogosto izreče tudi resnične izjave.¹³

Lažne novice

Prav to območje vmesnosti med resničnimi in neresničnimi izjavami je tudi ena izmed značilnosti lažnih novic (ang. *fake news*). Gre sicer za kompleksen pojav, ki si zasluži bistveno obširnejšo analizo, saj ne vključuje zgolj epistemskih vidikov. Vseeno lahko uvide iz analize razmerja med (delnim) laganjem in (delnim) zaupanjem uporabimo vsaj za razumevanje, zakaj so lažne novice epistemsko posebej škodljive.

Za vse novice je značilno, da temeljijo na negotovih informacijah, prav negotovost o resničnosti informacij pa je območje, v katerem so lažnivci najuspešnejši, saj je vsako neresnico enostavno pripisati zmoti in ne nameri po zavajanju (Marsili, 2018). Prav zaradi tega odgovorno novinarstvo temelji na natančnem preverjanju resničnosti podanih informacij. Podobno v kodeksu Društva novinarjev Slovenije že v prvi točki zasledimo naslednje načelo: »Novinar mora preverjati točnost zbranih informacij in se izogibati napakam.« Na tem mestu se sicer pojavi vprašanje, kaj pomeni preveriti točnost informacij, oz. drugače rečeno, kje je meja dvoma, izven katerega je novinar upravičen do objave določene informacije. Na to kaže izjava o objavljenih neresničnih informacijah, ki jo je podal Jože Biščak, direktor Novih obzorij, urednik Demokracije ter do junija 2019 tudi urednik spletnega medija Nova24TV. Biščak je tako pojasnil, »da ima do preverjanja dejstev precejšnje zadržke, saj da v praksi ni mogoče preveriti vsake objavljene fotografije ali izjave sogovornika, ki lahko novinarju pove marsikaj« (Kučić, 2019). Meja je v praksi torej lahko tudi precej nizka.

A prav to, da se informacije izkažejo za neresnične, vpliva na to, koliko naslovniki zaupajo v vir novic. Če bi bile novice povsem razglašene s svetom, bi bile irelevantne. Prav tako očitno niso povsem resnične oz. povsem neresnične, saj je to v praksi nemogoče zaradi časovnih pritiskov in nedostopnosti vpogleda v vse vidike situacije – tudi za konsistentno objavljanje zgolj neresničnih informacij bi novinarji morali biti v korelaciji zgolj in samo z dejstvi (oz. njihovo negacijo). Kar je problematično pri lažnih novicah, je torej predvsem to, da se količina neresničnih informacij v odnosu do resničnih povečuje, s tem pa naše zaupanje v novinarske vire vedno bolj pada v sredinsko območje: območje, ki je epistemsko najbolj škodljivo.

Kučić (2019) namen lažnih novic, kot so se razširile v madžarskih provladnih medijih, tako opiše na sledeči način: »[Orbánovi mediji] imajo predvsem en namen: širiti

¹³ Velja tudi obratno: uporaba ocene zanesljivosti vodi do epistemske škode tudi, ko vir pogosteje izreče resnične izjave, a tudi kopico neresničnih.

nezaupanje v vse medije, ne glede na njihovo ideološko pripadnost. Razlog je preprost. Če javnost ne zaupa medijem, potem ne zaupa niti temeljito preiskanim razkritjem korupcije, nepotizma in zlorabe položaja«. Epistemska škodljivost lažnih novic torej v ožjem smislu temelji na tem, da našega zaupanja v vir ne moremo dobro kalibrirati, saj je zmes resničnosti in neresničnosti informacij vmesna, tj. nekje vmes med polno naključnostjo in konsistentno (ne)resnico. V širšem smislu pa so lažne novice epistemske škodljive, ker oceno zaupanja v novice razširimo tudi na medije, ki so sicer zaupanja vredni, in tako ne pridobimo znanja niti tam, kjer bi ga sicer lahko.

Sklep

Na podlagi pregleda odnosa med (delnim) laganjem in (delnim) zaupanjem lahko torej sklenemo, da so delne laži vsaj v določenih primerih bolj škodljive kot 'polne' laži. Slednje je namreč lažje prepoznati in vir bodisi ignorirati oz. upoštevati izjave kot negacije iskrenih prepričanj. V primeru delnih laži – sploh če so lažnivčeve izjave v bolj ali manj čvrsti korelaciji z (ne)resničnostjo izrečenega – to ne velja, saj naslovniku ravno dovolj omajajo zaupanje, da ga pahnejo stran od resnice.

Eden izmed receptov, kako se temu izogniti, bi tako lahko bil, da vire, ki niso (skoraj) povsem konsistentni v izrekanju resnic oz. neresnic, preprosto ignoriramo, saj bomo sicer verjetneje znižali našo stopnjo prepričanja v to, kar je res. A tak zaključek bi bil prehitel: če je naš cilj, da čim manjkraj verjamemo v neresnico, potem drži. Vendar pa je naš cilj lahko kljub tveganju, da bomo verjeli v neresnično informacijo, tudi drugačen. Tak cilj je npr. potencialna višja hitrost konvergence k resnici:¹⁴ za doseg tega tudi delnih laži ni smiselno ignorirati (Trpin, Dobrosovestnova in Götzendorfer, 2020).

V ožjem smislu zaupanja v točno določen vir informacij torej lahko glede na naše cilje presodimo, ali je delno zanesljiv vir smiselno upoštevati ali ne. V širšem smislu pa se zdi, da je naš tipičen odziv enostavno prvi: v izogib prepričanjem v neresničnost se pogosto izognemo tudi zaupanju v podobne vire in ne le v tiste, ki so se izkazali za nezanesljive. Tak je npr. primer, ko zaradi lažnih novic bistveno znižamo zaupanje tudi v medije, ki delujejo odgovorno. Čeprav se zdi nekoliko zarotniško, je morda prav to (kot opozarja Kučić, 2019) eden izmed namenov lažnih novic. V širšem smislu je torej pomembno, da v presoji zanesljivosti virov ugotovimo, na katere vire se presojo zanesljivosti lahko posplošuje in na katere ne. Kako priti do tega, ostaja odprto vprašanje, ki pa zaradi aktualnosti kliče po nadaljnjih raziskavah. V vsakem primeru je smiselno, da informacij ne sprejemamo slepo, temveč skrbno in preudarno, saj v tem primeru v lažne novice verjamemo manj pogosto (glej npr. nedavno psihološko študijo: Bago, Rand in Pennycook, 2020).

14 Višja hitrost konvergence k resnici je lahko pomembna npr. v kontekstu znanstvenih odkritij, ki pogosto temeljijo na uporabi ne povsem zanesljivih aparatov (v analogiji z nekom, ki delno laže oz. je delno iskren).

Literatura

- Bago, N., Rand, D. G. in Pennycook, G. (2020). »Fake News, Fast and Slow: Deliberation Reduces Belief in False (but Not True) News Headlines«. *Journal of Experimental Psychology: General*, 149 (8), 1608–1613.
- Belot, G. (2013). »Bayesian Orgulity«. *Philosophy of Science*, 80 (4), str. 483–503.
- Benton, M. A. (2018). »Lying, Accuracy and Credence«. *Analysis*, 78 (2), str. 195–198.
- Bovens, L. in Hartmann, S. (2003). *Bayesian Epistemology*. Oxford: Clarendon Press.
- Društvo novinarjev Slovenije (brez letnice). »Kodeks«. <https://novinar.com/drustvo-novinarjev-slovenije/o-nas/dokumenti/kodeks/>
- Earman, J. (1992). *Bayes or Bust? A Critical Examination of Bayesian Confirmation Theory*. Cambridge, MA: MIT Press
- Foley, R. (1992). »The Epistemology of Belief and the Epistemology of Degrees of Belief«. *American Philosophical Quarterly*, 29 (2), str. 111–121.
- Frankfurt, H. G. (2005). *On Bullshit*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Glymour, C. (1980). *Theory and Evidence*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Krauss, S. F. (2017). »Lying, Risk and Accuracy«. *Analysis*, 77 (4), str. 726–734.
- Kučić, L. J. (2019). »Mediji SDS (3. del): Madžarski prevzem desnega medijskega stebra.« *Podčrto*. <https://podcrto.si/mediji-sds-3-del-madzarski-prevzem-desnega-medijskega-stebra/>
- Lukan, P. (2016). *Filozofska analiza pojma verjetnosti*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Mahon, J. E. (2016). »The Definition of Lying and Deception«. V Zalta, E. N. (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Metaphysics Research Lab, Stanford University, winter 2016 edition. <https://plato.stanford.edu/entries/lying-definition/>
- Marsili, N. (2018). »Lying and Certainty«. V Meibauer, J. (ur.), *The Oxford Handbook of Lying*, Oxford: Oxford University Press.
- Rothschild, D. (2020). »What It Takes to Believe«. *Philosophical Studies*, 177, str. 1345–1362.
- Sorensen, R. (2007). »Bald-Faced Lies! Lying without the Intent to Deceive«. *Pacific Philosophical Quarterly*, 88, str. 251–64.
- Trpin, B. (2020). »Jeffrey Conditionalisation: Proceed with Caution«. *Philosophical Studies*, 177, str. 2985–3012.
- Trpin, B., Dobrovestnova, A. in Götzendorfer, S. (2020). »Lying, More or Less: a Computer Simulation Study of Graded Lies and Trust Dynamics«. *Synthese*, str. 1–28. <https://doi.org/10.1007/s11229-020-02746-5>
- Trpin, B. in Pellert, M. (2019). »Inference to the Best Explanation in Uncertain Evidential Situations«. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 70 (4), str. 977–1001.
- Uršič, M. (1987). *Matrice logosa: filozofsko-logični eseji in študije*. Ljubljana: DZS.
- Viebahn, E. (2017). »Non-literal Lies«. *Erkenntnis*, 82, str. 1367–1380.
- Weissman, B. in Terkourafi, M. (2018). »Are False Implicatures Lies? An Experimental Investigation«. *Mind & Language*, 34 (2), str 1–26.